d{kk&,,

ikB † on"kq Hkk l j{k.kEk

ikB ‡ t yEk

ikB ˆ on"kq t y l j{k.ke

ikB ‰ ok;q

d{kk & 2

fVIi.kh

4

on"k Hkk l j{k.ke

प्रियशिक्षार्थिनः पूर्वतने पाठे वयं पञ्चमहाभूतेषु पृथ्व्याः विषये पठितवन्तः। अस्मिन् पाठे वयं वेदेषु भूमिसंसक्षणस्य विषये ज्ञास्यामः । पृथ्वी एव एतादृशं स्थलं वर्तते या जैवविविधतायाः पोषणं तथा संरक्षणं कृतवती। Þekrk Hkwfe% i=k·ga i`fFkO;k%ß वेदेषु भूमिसंरक्षणं मातारूपी भूमीरक्षायाः कृते वर्तते । अथर्ववेदस्य भूमिसूक्ते तु एतावत् कथितं वर्तते यत् भूमीरक्षायाः कृते वयम् आत्मबलिदानाय तत्पराः भवेम Þo;a rF;a cfyâr% L;keßA

mís';kfu

एतत् पाठं पठनान्तरं भवन्तः सक्षमाः भविष्यन्ति :

- वेदेषु भूमिसंरक्षणं प्रारम्भिकरूपे अवगमने ;
- भूमिसंरक्षणाय वेदानां मूलभावनायाः बिन्दून् अवगमने ।

4-1 on"k Hkkeh l j{k.ke

वैदिकसंस्कृतौ भूमिसंरक्षणे अत्यधिकं बलं प्रदत्तम् । अर्थर्ववेदस् पृथ्वीसूक्तः अस्मिन् विषये उल्लेखनीयो वर्तते –

^;=k Hkfe fo[kukfe f{kiz rnfi jkgrqA
ek rs ee foeXofj ;k rs ân;efiZre AA

¼vFkoZon 12-1-35½

अर्थात् हे पृथ्वी अहं तव यं भागं खनामि तं शीघ्रं पूर्णभवेत् । हे अन्वेष्टव्या वसुधे ! अहम् एतादृशं किमपि न करवाणि ये तव मर्मस्थले प्रहारो भवेत् । तथा त्वां कापि हानिः न भवेत्

वसुधायाः प्रति व्यक्तिगतरूपेण एषा प्रार्थना एवं स्पष्टयति यत् वैदिकर्षयः पृथ्वीं प्रति बह्वधिकसंवेदनशीलाः आसन् । यदि एतादृशीं संवेदनां वयं स्वमनसि अपि स्थापयामश्चेत् भूम्याः संरक्षणं स्वयमेव भविष्यति ।

चित्रम् 4.1 मृदासंरक्षणम्

वेदानुसारं पृथ्वी अस्माकम् आश्रयस्थलं वर्तते । एषा अस्मान् पोषयति पालयति धारयति च । अतः अस्याः संरक्षणम् अस्माकं दायित्वं वर्तते । अथर्ववेदे ऋषिः कथयति यत् हे भूमि ! यावत् यमेन तथा सूर्येण सह तव निबन्धानां दर्शनं करोमि तावत् मम दृष्टिः उत्तमां तथा अनुकूल क्रियां न नश्येत् –

यावत् तेऽभि विपश्यानि भूमे सूर्येव मेदिना

तावन्मे चक्षुर्मा मेण्टोतरामुत्तरां समास् ।।

¼vFkoZon 12-01-33½

अत्र ऋषिः पृथ्वेः विभिन्नरूपाणां संरक्षणस्य कामनां करोति ।

चित्रम् 4.2 भूमिसंरक्षणम्

ऋग्वेदस्य ऋषिः अथर्वा कथयति यत् अस्माभिः पृथ्वी संरक्षणीया यतोहि पृथ्वी अस्मान् पोषयति अस्माकं सम्पत्तेः रक्षां करोति, दृढाधारयुक्तास्ति, आत्मनि स्वर्णयुक्तास्ति, सदैव चलायमानास्ति, सर्वेभ्यः सुखप्रदात्री अस्ति, अग्निं पोषयति । इन्द्रः प्रधानः अस्ति यस्याः सा भूमिः धनबलमध्ये अस्मान् सुरक्षितं कुर्यात् –

विश्वंभरा वसुधानी प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जगतो निवेशनी ।

वैश्वानरं ब्रिभती भूमिरग्निमिंद्रऋषभा द्रविणे नो दधातु ।।

¼vFkoZon 12-01-6½

d{kk & 2

fVIi.kh

पृथ्वेः संरक्षणाय अथर्ववेदस्य ऋषिः चिन्तां व्यक्तं करोति तथा कथयति यत् हे पृथ्वी ! तवाङ्के वयं निरोगिणः भवेम । स्वधातुं दीर्घकालपर्यन्तं रक्षणार्थं तव कृते बलिदानप्रदा भवेम। अत्र ऋषिः पृथ्वीं संरक्षणार्थं स्वबलिदानस्य वार्तां कथयति ।

चित्रम् 4.3 वनसरंक्षणार्थस्वबलिदानम्

उपस्थास्ते अनमीवा अयक्ष्मा अस्मभ्यं सन्तु पृथिवी प्रसूताः।
दीर्घं न आयुः प्रतिबुध्यमाना वयं तुभ्यं बलिहृतः स्याम।
भूमे मातर्नि धेहि मा भद्रया सुप्रतिष्ठितम्।
संविदाना दिवा कवे श्रियां मा धेहि भूत्याम्।

¼vFkoZon 12-1-62½

अथर्ववेदस्य ऋषिः सचेतं कुर्वन् कथयति यत् यदि उचितसमये पृथ्वी संरक्षिता न भविष्यति चेत् मनुष्यप्रजाती दुष्परिणामं प्राप्तुं सज्जी भवेत् यतोहि यथा अश्वः धूलिकणान् विचालयति तथैव एषा हर्षदायिनी, अग्रगामिनी संसारस्य रक्षित्री वनस्पतिनां तथा औषधीनां रक्षित्री पृथ्वी अपि मनुष्यान् सर्वदा विचालितवती ये अस्याः संरक्षणं न कृत्वा हानिं कुर्वन्ति –

v'o bo jtk nU/ko fu rku tuku ; vkf{k;u ifFkoh ;knt k;rA
eUnkxRojh Hkqou L; xkik ouLirhuk xfHkjk"k/khukeAA

¼vFkoZon 12-1-57½

ऋग्वेदस्यर्षिः पृथ्वीं मातृवत् मन्यते –

Þ|ke fir k tfur k ukfHkj= cU/ke ekr k i'fFkoh egh;eß

¼_Xon%½

अर्थात् आकाशः मम पिता वर्तते, तथा बन्धुरूपः वातावरणः मम नाभिः वर्तते तथा एषा पृथ्वी मम मातास्ति या सर्वेषां महान्तमा वर्तते ।

बृहदारण्यकोपनिषदि याज्ञवल्क्यर्षिः मैत्रेयीम् अवबोधयत् अकथयत् यत् पृथ्वी सर्वेषां भूतानां मूलतत्वम् अस्ति तथा सर्वे भूताः अस्याः एवोत्पन्नाः सन्ति ।

b; i'Foh lo"kk Hkrkuk eèoL;

i'fFk0; lokf.k Hkrkfu e;A

¼c'gnkj.;dkifu"kn 2-5½

यदा वैदिकाः ऋषिः पृथ्वेः संरक्षणं प्रति सचेताः सन्ति तर्हि वयम् अपि प्रकृतेः अतिदोहनं न कुर्याम । तथा पृथ्वीसंरक्षणाय बलं दातव्यम्

महात्मागांधीमहाभागः अकथयत् यत् पृथ्वी अस्माकं सर्वविधावश्यक्तां पूर्तये समर्थास्ति परन्तु कस्यापि लोभं पूर्णं तु न । अत्र गांधीमहाभागः प्रकृतेः अतिदोहनं स्थगितुं संकेतं यच्छति। तथा कथयति यत् प्रकृतेः संरक्षणं कुर्वन् यद्युपायं कुरुते चेत् मनुष्यजातेः सर्वविधावश्यक्ता पूर्णा भविष्यति।

अस्माभिः अस्मान् परितः पर्यावरणं प्रति भूमेः दोहनं प्रति सचेतः भवितव्यः तथा यावच्छक्यं मिलित्वा पृथ्वेः संरक्षणं करणीयम् ।

d{kk & 2

fVIi.kh

ikBxrk% ç'uk% 4-1

1. रिक्तस्थानां पूर्तिं कुर्यात् –
   (क) यत्र .... विषनामि क्षिप्रं तदपि रोहतु ।
   (ख) यावत् तेऽमि .... भूमि सूयैण मेदिना ।
   (ग) .... प्रतिष्ठा हिरण्यवक्षा जनतो निवेशनी ।
   (घ) इयं .... पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मन्घु ।
2. वैदिकसंस्कृतौ पृथ्व्याः का श्रेणी वर्तते ?

HkoUr% fda f'kf{kroUr%

- वेदेषु पृथ्व्याः संरक्षणम्
- पृथ्वीसंरक्षणस्य महत्वम्

ikBkUrk% ç'uk%

1. वेदेषु पृथ्व्याः संरक्षणाय किं कथितम् अस्ति ?
2. महात्मागांधीमहाभागः प्रकृतेः विषये किम् अकथयत् ?

mÙkjekyk

4-1

1. (क) भूमिः
   (ख) विपश्यामि
   (ग) विश्वम्भरा वसुधानी
   (घ) पृथ्वी सर्वेषां भूतानां महवस्यै
2. मातुः श्रेणिः तथा सम्मानः